

Willem Banning: voor en tegen

Dick Pels

1. Het ideologisch getij

Het was Hegel die zei dat grote historische evenementen eigenlijk tweemaal plaatsvinden: eerst in alle ernst, daarna als klucht. In de geschiedenis van het Nederlandse socialisme is de 'tweede marxistische golf' in sommige opzichten een slechte imitatie gebleken van de eerste; en nu zij op haar beurt is teruggeëbd en de ideologische crisis chronisch lijkt, is men hier en daar weer getuige van de heruitvinding van het revisionistische wiel. Misschien is het besef van de armoede van het socialistische denken tegenwoordig juist zo scherp omdat we onszelf plotseling zien als slachtoffer van historische herhalingsdwang.

Om deze getijdenbeweging te kunnen volgen kan het ideologisch traject van het Nederlandse socialisme in SDAP en PvdA grofweg worden ingedeeld in drie episoden. De eerste of 'oudlinkse' beslaat het tijdvak vanaf de stichtingsjaren van de SDAP tot het begin van de jaren dertig, en wordt overheerst door een rekkelijk en reformistisch geïnterpreteerd marxisme, aanvankelijk hooggehouden door een sterke intellectuele groep rond *De Nieuwe Tijd*, waarbinnen in de periode van de 'tactiekdebatten' een splitsing optreedt en een afscheiding van de radicale vleugel rond *De Tribune*. Tegelijkertijd wint het revisionisme veld, vooral in de vorm van het religieus socialisme van de groep rond Banning en die van het cultuursocialisme van Vorrinks AJC, terwijl het ook doordringt in de Sociaal-Democratische Studenten Clubs en het arbeidersontwikkelingswerk.

In de tweede periode, die zich uitstrekt van de jaren dertig tot einde jaren vijftig, heeft het ideologisch zwaartepunt zich in revisionistische richting verplaatst, waardoor ook de linker- en rechtervleugels van positie zijn veranderd. Een nieuwe generatie, met hoofdmannen als Banning, Vorrink, Boekman, Wiardi Beckman, Brugmans, Tinbergen en Vos treedt op, die allen sterk zijn beïnvloed door het ethisch socialisme en planisme van Hendrik de Man. Het afscheid van het marxisme krijgt grotendeels zijn beslag in het beginselprogramma van 1937. Ideologisch gesproken en wat betreft personeel wordt deze periode nauwelijks onderbroken door de Tweede Wereldoorlog: de stichting van de PvdA en de beginselprogramma's van 1947 en 1959 zijn nog het werk van dezelfde generatie.

De derde periode begint globaal gesproken aan het einde van de jaren zestig, wanneer de revisionistische consensus wordt doorbroken, o.a. door het optreden van Nieuw Links. Achteraf gezien is duidelijk dat Nieuw Links in hoge mate een generatieverschijnsel is geweest, dat een klein aantal voortreffelijke managers en bestuurders heeft opgeleverd, maar dat door zijn 'negatieve' en Hollands-pragmatische karakter tevens een ideologisch vacuüm schiep. Veel verder dan globale intenties over de noodzaak van polarisatie, democratisering en gelijkheid kwam men niet: er was geen sprake van een geïntegreerde wereldbeschouwing, maar eerder van een vrij directe uitdrukking van de radicaliserende gevoelshouding en machtswil van een nieuw aantredende generatie.¹

Het aldus geschapen ideologisch vacuüm wordt dan steeds duidelijker gevuld door de relance van het marxisme, eerst in de studentenbeweging, vervolgens in de kleine linkse partijen en in

mindere mate ook in de PvdA zelf. Steeds zelfbewuster wordt het socialisme van de jaren van de wederopbouw en dat van de gehele revisionistische periode onder politieke en theoretische verdenking gesteld. Tussen het verlies van het marxistisch élan in de jaren dertig en de hervinding ervan aan het einde van de jaren zestig ligt in deze visie een donkere tussentijd van verburgerlijking, zelfs verloedering van de ware socialistische beginselen.

Twintig jaar verder, aan het eind van de jaren tachtig, lijken we weer terug te zijn bij AF. Het marxisme, dat in het vacuüm van de jaren zestig optrad als het enige respectabele theoretische alternatief (en bij voorbeeld een niet te verwaarlozen invloed had op het verder nogal eclectische beginselprogramma van 1977), wordt nu allerwege als een jeugdzonde, een doodlopende weg, een dode religie ervaren. Met nieuwe belangstelling kijkt het denkend deel van de socialistische elite om naar de ideeënwereld en prestaties van de planistische jaren dertig tot vijftig. Voorzichtig en proevend, in het rapport *Schuivende Panelen* en elders, worden begrippen in de mond genomen als consensus, ordening en gemeenschap, die tot voor kort golden als onzindelijk ideologisch taalgebruik.² Weliswaar verloopt deze reprise niet zonder gemengde gevoelens, zoals blijkt uit de étatismekritiek in de huidige discussie, die marxisme en planisme gelijkelijk treft; maar toch kan een gevoel van déjà-vu niet worden onderdrukt. Zijn we op weg naar een slechte imitatie van het revisionisme?

Het is tegen deze achtergrond, en met het expliciete motief om aan deze historische herhalingsdwang te ontsnappen, dat ik, in het honderdste jaar van zijn geboorte, aandacht vraag voor de unieke en wonderlijke figuur van Willem Banning.³ Immers in dezelfde partij waarin de *Haagse Post* niet lang geleden nog minstens vijf ideologen meende te ontdekken, is er al decennia lang niet één te vinden die zich wat betreft intellectuele productie en politieke overtuigingskracht in de verte met hem kan meten.⁴ Banning symboliseert en domineert als geen ander de revisionistische periode, meer dan de volkstribuun Vorrink en de pragmatische politicus Drees. Er is niemand die de geestesontwikkeling en politieke richting van zijn partij zo in de greep had als Banning: initiatiefnemer niet alleen van de Herzieningscommissie en het omwentelende beginselprogramma van 1937, maar tot en met 1959 ook hoofdsteller van de naoorlogse beginselprogramma's van de PvdA, van welke partij hij de onbetwiste ideologische grondlegger is.

In de stroom van artikelen, brochures en boeken die Banning gedurende veertig jaar onafgebroken publicistische activiteit over het Nederlandse volk uitgoot onderscheid ik hier slechts een drietal hoogtepunten. Zijn proefschrift *Jaurès als denker* uit 1931 is een intellectuele biografie en een 'wetenschappelijk strijdschrift'⁵ zoals er nog steeds te weinig in Nederland worden geschreven. Zijn in 1938 verschenen *Hedendaagse sociale bewegingen*, in 1964 voor het laatst herzien, heeft vele studentengeneraties grootgebracht en is nog steeds op zoek naar een waardige opvolger.⁶ Zijn inleidende *Karl Marx* (1960, in Bannings sterfjaar 1971 beleefde het boek al zijn elfde druk) is ook na twintig jaar intense publiciteit over dit onderwerp nog steeds het beste in het Nederlandse taalgebied.⁷ Maar wie leest Banning eigenlijk nog?

2. Banning in de oudlinkse kritiek

Vanaf de zestiger jaren lijken dat, een enkele uitzondering daargelaten, vooral degenen te zijn die hun eigen marxistische waarheid spiegelen aan het ongelijk van de generatie van de doorbraak en de wederopbouw. Deze lezing is echter op zijn zachtst gezegd selectief, op zijn hardst gezegd tendentius, en is eerder het voltrekken van de nieuwlinkse generatiebreuk op

het niveau van het politieke denken dan een beredeneerd en dan ook respectvol afscheid van een traditie die zijn tijd heeft gehad. Ook in deze zin herhaalt de geschiedenis zich als farce, omdat veel van de argumenten die een rol speelden in de polemiek tussen marxisme en ethisch of religieus socialisme in de jaren twintig en dertig nu nogmaals over tafel gaan, maar in omgekeerde richting, en met verlies van veel intellectuele allure. Een herboren marxisme, om het eens reïficerend te zeggen, trekt wraakzuchtig de demarcatiestreep ten opzichte van zijn als dode hond beschouwde ideologische voorganger... en opvolger. Teruggrijpend naar de erfenis van van der Goes, Bongers, en Kuyper wordt de geschiedenis herschreven met het vanzelfsprekende onbegrip en ongeduld van een historische generatie die zich niet alleen nieuw en anders, maar zeker ook beter voelt.

Voordat ik deze nieuwlinkse kritiek in beschouwing neem, lijkt het me interessant om eerst een korte blik te werpen in de historische spiegel. Een voor de hand liggende ideologische episode in de demarcatieslag tussen marxisme en revisionisme is de maandenlang durende schermutseling tussen Franc van der Goes en Banning in het Zaterdags Bijvoegsel van *Het Volk* van oktober 1927 tot april 1928. De directe aanleiding voor deze polemiek vindt Van der Goes (oudgediende stichter en ‘programmeur’ van de SDAP zoals Banning dat later zal zijn van de PvdA) in het eerste Religieus-Socialistische Congres dat begin oktober in Amsterdam wordt gehouden, en dat met zijn 600 deelnemers het religieus socialisme plotseling zichtbaar maakt als alternatieve wereldbeschouwing naast en tegenover het historisch materialisme. Van der Goes ziet in dit nieuwe georganiseerde optreden meteen een ‘beslist agressieve houding’ en een bedreiging van het heersende gedachtengoed: dat in de SDAP het marxisme door het godsgeloof moet worden vervangen, zegt hij, ‘is niet anders op te vatten dan als een oorlogsverklaring’.⁸

Hij zet fors in: ‘De religieus socialisten zijn altijd van meening geweest dat aan de andere partijgenooten iets van grote waarde ontbrak – het godsdienstig geloof, de theologische zienswijze. Volgens de niet-geloovige socialisten, daarentegen, bezaten die partijgenooten iets dat men zeer goed, en beter zelfs, missen kon: een bestanddeel van de burgerlijke levensbeschouwing, dat althans in dezen tijd praktisch van geenerlei betekenis was gebleken en theoretisch de geestelijke grootheid van het socialisme deed miskennen’.

Banning stoort zich in zijn antwoord aan Van der Goes’ spottende, soms bittere toon, en ontkent dat aan het streven van niet-gelovige socialisten ‘alle geestelijke waarde en idealistische strekking moet worden ontzegd’.⁹ In een wending die de strijd verplaatst naar het grondgebied van de tegenstander, zegt hij dat de populariteit en historische waarde van het marxisme veel meer dan in zijn wetenschappelijk karakter ligt in zijn zedelijke, dat wil uiteindelijk zeggen: religieuze kracht. Een tweede koekje van eigen deeg krijgt Van der Goes toegediend wanneer Banning de zogenaamd proletarische levensbeschouwing afschildert als een negentiende-eeuwse ‘burgerlike levensleer in proletarisch klimaat overgebracht’. Ideeënstrijd om de inhoud van het socialisme is tot daar aan toe, als we maar van één ding wederzijds overtuigd blijven: ‘dat liefde voor het socialisme ons blijft binden’. Partijgenoot Van der Goes mag menen dat zijn inzicht beter is; maar hij moet dit niet verbinden met een zedelijk hoger oordeel over menselijke dragers: dat zou alle diepere saamhorigheid, alle kameraadschap doden.

Van der Goes is van deze kameraadschappelijke ontboezeming nauwelijks onder de indruk. Banning en zijn vrienden maken aanspraak op ‘een monopolie van geestelijk leiderschap’ en

beginnen met hun kwalijke suggestie dat de bronnen van het marxisme zijn opgedroogd een bekeringscampagne in de partij. En dit terwijl niet ethisch-religieuze voorlichting en opvoeding maar de klassenstrijd zelf de arbeidersklasse rijp maakt voor de socialistische samenleving, ‘althans in haar klassebewuste voorhoede’.¹⁰

Die laatste toevoeging is veelzeggend, omdat veel van de polemieken in feite lijkt neer te komen op een rivaliteit tussen oppositionele intellectuele groepen om ziel en lichaam van het proletariaat, waarbij het verwijt van ‘burgerlijk denken’ en ideologisch monopolisme over en weer wordt uitgespeeld in een concurrentiespel dat om veel méér gaat dan om waarheid of doctrinaire zuiverheid. Banning lijkt echter een morele voorsprong te nemen wanneer hij zegt de marxistische bestrijding van het religieus socialisme gaarne te aanvaarden, ‘mits men niet beweert: socialisme=marxisme’; religieus socialisten eisen alleen hetzelfde recht als de marxisten altijd gehad hebben.¹¹

Dat Van der Goes niet bereid is die concessie te doen, wordt duidelijk wanneer hij de principiële onverenigbaarheid onderstreept van de religieus-socialistische overtuiging met het grondbeginsel van de moderne sociaaldemocratie. Het marxisme heeft zich nooit gevoeld als een speciale richting van het socialisme, zoals al te lezen valt in het *Kommunistisch Manifest*. Het heeft alle crises overwonnen, alle andere stromingen verdrongen, zodat men thans mag zeggen dat ‘Marxisme en proletarische klassenstrijd slechts twee woorden zijn voor een en dezelfde zaak’.¹² Het religieus socialisme is dan ook ‘in wezen ongeloof in het socialisme’.¹³

Hoewel dit machtswoord door Banning niet in gelijke zin wordt teruggekaatst, lijken Van der Goes’ beschuldigingen toch méér te zijn dan de schrikreactie van een beknelde mandarijn. Ondanks Bannings kameraadschappelijk uitgestoken hand en blijmoedige waardering van de tegenstander blijft het verwijt van ‘theologische aanmatiging’ en van de aanspraak op geestelijk leiderschap toch op een of andere manier hangen. Bijvoorbeeld omdat Banning het marxisme probeert binnenste buiten te keren door het te interpreteren als een pseudoreligie, een rationalistisch geloof dat zichzelf niet recht in de ogen wil zien. Of omdat hij het marxisme verwijt dat het geen notie heeft van de (ook in het proletariaat) heersende culturele ellende en armoede, en daartegenover het opvoedingsidealisme stelt van een geestelijke elite die zich door hogere machten geroepen weet.

Het is, aldus Banning, een illusie te menen dat alleen de klassenstrijd tot socialistische mensen opvoedt: de opvoeding tot ‘mens’ is oneindig veel meer dan de opvoeding tot klassenstrijder. Die mensvorming veronderstelt arbeid van volksoopvoeding, dat wil zeggen van een voorhoede van toegewijde pedagogen die zich één weet met het strijdende proletariaat. De ‘volksoopvoeder’: naar Bannings eigen getuigenis en die van zijn naaste medestanders was dit de kern van zijn zelfbeeld en zijn eigen roepingsbesef.¹⁴ Twee jaar eerder, bij zijn eerste optreden als redactielid van *De Blijde Wereld*, had hij al aangekondigd ‘dat wij met elkaar strijden, om de ziel in het proletariaat te wekken. Dat daarbij levende religie onmisbaar, ja de stuwende kracht is, zal meer dan eens blijken’.¹⁵ Een maand later schrijft hij: ‘Ik aanvaard ten volle het standpunt van de klassenstrijd; ik aanvaard ten volle de strijd voor levensbelangen ener onderdrukte klasse als zedelijke plicht dier klasse met wie ik één ben’, om onmiddellijk te preciseren dat het socialistisch ideaal ‘oneindig veel dieper (is) dan een door kapitalistische belangenstrijd vergiftigde ziel kan vermoeden’.¹⁶

Zo staan de materialistische en de idealistische eliteclaims concurrerend tegenover elkaar. De één gaat ternauwernood schuil achter het axioma van de proletarische ‘zelfgenoegzaamheid’ en de wetenschappelijke verwachting van een automatische groei van het klassenbewustzijn in de klassenstrijd. De ander verstaat de roeping van het proletariaat als het historisch dóórbreken van transcendent zedelijke waarden die ook bewust door een geestelijke voorhoede moeten worden gewekt en gevormd. Treffend is de overeenkomst tussen beide waar het de wil tot éénwording met de arbeidersklasse betreft, die in beide gevallen wordt opgewekt om een voorgetekende historische roeping gestand te doen. Overeenkomstig is ook de objectivistische fundering van beiderlei wekroep: in het ene geval is zij gebaseerd op historisch determinisme, in het andere geval gaat zij terug op eeuwig-transcendente religieuze waarden. Eigenaardig is dus de dubbelbinding tussen de beide antagonisten, die effectief optreden als elkaars ontmaskeraars, maar geen besef hebben van de gezamenlijke logica van ‘concurrentie om het proletariaat’ waarin zij beide zijn gevangen.¹⁷

Ook in vergelijkbare debatten in dezelfde tijd keren dergelijke dubbelbindingen terug. Jacob van der Wijk kruist in 1932 de degens met Banning in *De Sociaal-Democraat*, het door Boekman geleide nieuwe theorieblad van de SDAP, en verdedigt tegenover de subjectivistische of ‘normatieve’ methode van de religieus-socialisten de ‘alleen wetenschappelijke’ objectivistische benadering van Marx. Tegenover Bannings vooropstelling van de ‘besten’ stelt van der Wijk bovendien de zijns inziens marxistische en democratische visie dat leiders ‘voorgangers der massa’ moeten zijn: ‘zij moeten vooruit zien wat de massa op den duur zal willen en doen’. In zijn kritiek op Bannings vermeende elitisme klinkt trouwens (voor het eerst?) het verwijt van toenadering tot een ‘aristocratisch socialisme, dat zich in deze dagen ook wel fascisme pleegt te noemen’.¹⁸

Ironischer is de bespreking van W.A. Bongers van een door Banning geredigeerde bundel over democratie uit 1935. Bongers, met Van der Goes voortgekomen uit de *Nieuwe Tijd*-groep, is vooral door zijn jarenlange hoofdredacteurschap van *De Socialistische Gids* de eigenlijke ideoloog van het in de SDAP heersende reformistisch marxisme. Banning volgt hem in die ongrijpbare functie ook letterlijk op wanneer in 1938 *De Socialistische Gids* wordt opgedoekt en in 1939 plaatsmaakt voor *Socialisme en Democratie*, met Banning als belangrijkste redacteur.¹⁹ Ondanks hoog gespannen verwachtingen is het boek Bongers zeer tegengevallen. ‘Wij arme relativisten’, hekelt hij, ‘benijden vaak degenen die behalve over het gewone mensenverstand volgens hun overtuiging nog over een andere kenbron beschikken, nl. de religieuze openbaring’. Hier heeft dat volgens Bongers in elk geval niet geholpen, want het boek mist zowel originaliteit als eenheid van gedachte. Banning wordt beticht van een ‘eigenaardige en vage terminologie’, en zijn eis dat het socialisme ‘de positieve waarde van religie heeft te erkennen’ wordt vierkant afgewezen. Er is bovendien geen schaduw van bewijs, besluit Bongers, dat er een buiten en boven de mensen zwevende moraal van algemene gelding bestaat, en dat de democratie een religieuze ondergrond heeft.²⁰

Al eerder, in oktober 1927, had Bongers de degens gekruist met Banning naar aanleiding van zijn bespreking van Hendrik de Mans *De psychologie van het socialisme*, waarin hij zich scherp had afgezet tegen het bij de religieus-socialisten vermoede streven ‘de socialistische beweging als geheel een godsdienstige geesteshouding bij te brengen’. Dat zou volgens Bongers slechts leiden tot verwarring en twisten, en messianistische verwachtingen wekken die onvermijdelijk in teleurstelling moesten eindigen. In zijn reactie veinst Banning weliswaar eerbied voor Prof. Bongers wetenschappelijke prestaties, ‘maar als hij religie gelijkstelt met een partikuliere

liefhebberij, dan zeg ik: wanbegrip, verroeste rommel'.²¹ Even later schrijft Bonger in *De Socialistische Gids* een uitvoerig bericht over het eerste Religieus-Socialistisch Congres, dat overwegend positief is gestemd, maar dat dezelfde waarschuwing bevat en besluit met een oproep tot verdraagzaamheid. Ook Wibaut reageert niet lang daarna op een door de marxisten belegde conferentie met een oproep tot tolerantie: 'In het socialistisch huis zijn vele kamers'.²²

3. Nieuw links over Willem Banning.

Een eigenaardige personele verbinding tussen paleo- en neomarxisme wordt gevormd door het adellijke neefje van de oude Van der Goes, de in de jaren veertig enige tijd als fractieleider optredende Marinus van der Goes van Naters. Eigenaardig, omdat hij zich met zijn proefschrift *Het Staatsbeeld der Sociaal-Demokratie* uit 1930 aandient als jonge revisionistische vernieuwer, een reputatie die hij bevestigt in zijn bijdragen aan de SDAP-rapporten *Nieuwe Organen* uit 1931 en *Het Staatkundig Stelsel der Sociaal-Democratie* uit 1936. Van de laatste commissie is ook Banning initiatiefnemer en lid. In beide rapporten wordt de klassieke marxistische staatstheorie honderdtachtig graden gedraaid en, in nauwe aansluiting bij het Franse *néo-socialisme*, gepleit voor een sterke staat en corporatieve decentralisatie. Van der Goes van Naters werkt in de vooroorlogse jaren voortdurend mee aan het vormingswerk in Bentveld en lijkt Banning op alle wezenlijke punten na te staan, ook in zijn doorbraakstreven en contacten met vernieuwingsbewegingen in andere dan socialistische kring. Tot en met hun beider gedwongen verblijf in het gijzelaarskamp te St.Michielsgestel, waar Van der Goes van Naters doorgaat met lezingen over de 'organische staatsbouw' en het democratisch corporatisme, lijkt hij zich volledig in de Banning-sfeer thuis te voelen.

Het is dan ook bevreemdend dat hij zich in naoorlogse uitingen, het scherpst in zijn in 1980 verschenen mémoires *Met en tegen de tijd*, bekeerd blijkt te hebben tot een vorm van salonmarxisme dat op de schaal van het polderland zijn eigen geschiedenis herschrijft. Banning wordt nu op railerende toon beticht van wat vóór de oorlog gezamenlijke of verwante standpunten waren, en beschouwd als eigenlijke aanjager van de 'harmoniegedachte', die hijzelf ongezond achtte maar toch slikte bij zijn toetreden tot de PvdA in 1946. Zoals gewoonlijk het *ad hominem* argument niet schuwend, schildert hij Banning als 'een wat ijdele man met een merkwaardig fascinerende invloed', die met zijn personalistisch socialisme allerlei doorbraakidealistie naar de PvdA lokte die daar eigenlijk niet thuishoorden. Bannings tegen het corporatisme aanleunende idee van een 'rechtsorde van de arbeid' noemt hij een 'wanbegrip' en 'onzinnig'; het is zonder meer spijtig dat de PvdA die wonderlijke erfenis van de rooie dominee nog zo lang moest beheren.²³

Ook in zijn herinneringen schildert hij 'de o zo christelijke Banning' als een 'drijver', die met zijn 'algemeen ethisch gepraat' vooral de dames wist te boeien.²⁴ Wonderlijk selectief wordt zijn taalgebruik waar het gaat om de invloed van Jaurès op de Nederlandse sociaaldemocratie. Terecht zegt hij dat die niet moet worden onderschat: vanaf 1937 is diens invloed duidelijk waarneembaar in het partijprogramma. De programcommissie van 1937 bevatte minstens drie 'jaurèsisten', waaronder Wiardi Beckman, Brugmans en hijzelf.²⁵ Maar Van der Goes zwijgt zeer luidruchtig over Banning, auteur van het proefschrift *Jaurès als denker* uit 1931, en gaat voorbij aan de enorme invloed van Hendrik de Man, de eigenlijke herontdekker van Jaurès, op Banning, Brugmans, Vorrink en vele andere jongere revisionisten, inclusief hemzelf. Voor Hendrik de Man heeft Van der Goes trouwens een speciale naoorlogse allergie ontwikkeld, die hem blind om zich heen doet maaien zodra diens naam ergens valt.²⁶

Maar het begin van de retrospectieve Banning-kritiek is niet te vinden bij zijn generatiegenoot en voormalige medestander. Het zijn deze in 1968 geschreven regels die Bannings reputatie voor lange tijd lijken vast te leggen: ‘De politieke en maatschappelijke ontwikkeling van Nederland na 1945 is voor een zeer belangrijk deel bepaald door de geschriften, redevoeringen en de leidinggevende activiteiten van een man, die zonder dat hij van zijn christelijke inspiratie een geheim maakte en zijn predikantentoga aflegde, als chef-ideoloog van de nieuwe socialistische partij, de PvdA, is erkend’. Aldus begint Jan Rogier zijn requisitoir, oorspronkelijk als onderdeel van een geruchtmakende artikelenserie in *Vrij Nederland*, die in 1980 gebundeld wordt in *Een zondagskind in de politiek en andere christenen*.²⁷ In een suggestieve, vaak smalende stijl en door middel van een selectief en tendentius citaatgebruik wordt Banning neergezet als de kwade genius van het Nederlandse socialisme, de verderver van zijn zuivere marxistische ziel: ‘Banning, kwekeling en zendeling van het nederlands vrijzinnig protestantisme, heeft de socialistische beweging omgebogen tot een ethies-religieuze elite-gemeenschap met trekken van de morele herbewapening. Hijzelf noemde dat personalisme. Lang na het einde van de Tweede Wereldoorlog bezetten zijn geestelijke leerlingen nog steeds sleutelposities in de PvdA. Zij verschillen in pragmatiek, maar belijden nog steeds hetzelfde vage beginsel’.

Het door Banning ontwikkelde personalisme wordt meteen in verband gebracht met corporatistische en antidemocratische denkbeelden, zodat de associatie met de ideologie van de Nederlandse Unie (en met fascistische stromingen) voor het grijpen ligt. Hoewel Bannings variant vager en toleranter wordt geacht dan het antiparlementaire, antidemocratische personalisme van *Esprit* en *L'ordre nouveau*, lijken zij op elkaar wat betreft hun hiërarchisch karakter en hun hang naar een sterk gezag. In Bannings *De Dag van Morgen*, geschreven in het gijzelaarskamp van St. Michielsgestel, en in Brugmans' *Denis de Rougemont en het Franse Personalisme*, worden volgens Rogier vage moralismen over persoonlijke verantwoordelijkheid in de gemeenschap afgewisseld met minder vage noties over een krachtig staatsbestuur en de noodzaak van een elite van ‘bekwamen’. Bannings personalisme is daarom een toonbeeld van conservatisme in de meest oorspronkelijke zin: ‘Niet nuchtere aanvaarding van een ontkerstende gesekulariseerde wereld, niet begeleiding van en informatie over nieuwe wetenschappelijke en technische verworvenheden, niet begrip voor de noodzaak van een revolutionair socialisme in de onderontwikkelde wereld waren zijn uitgangspunten van zijn plan voor *De Dag van Morgen*, maar paniek over de verwording, angst voor normenverlies, verzet tegen rationalisme en naturalisme beheersten zijn denken of liever zijn voelen. Die angst deed hem koersen naar het politieke midden en hij trok met zijn bezielend woord vele weldenkende intellectuelen mee. Zij dachten daarbij te staan op de “kentering der tijden”, maar zij stonden nog volop in het tijdperk van autoritair denken, van hiërarchische ordening. Met socialisme had hun restauratieve handelen en denken niets te maken...’

Zo wordt Willem Banning geportretteerd als voorman van een generatie die breekt met de grondslagen van het socialisme (door Rogier net als door de oude Van der Goes onmiddellijk geïdentificeerd met marxisme), met op de achtergrond de kwade influistering van de Belgische ‘zo ernstig gederailleerde’ socialist Hendrik de Man. De Man, Banning, Vorrink, Boekman en anderen worden politiek en moreel uitgeworpen met behulp van een vaag verbaal radicalisme, waarin religie, humanisme, jonge Marx, persoon, gemeenschap enzovoort fungeren als synoniemen van het kwaad, en alles wat niet in het denkraam past op insinuerende wijze wordt afgedaan.

De kritiek op de harmoniegedachte vanuit een als vanzelfsprekend gehanteerd conflict- en polarisatiemodel is het grote politieke thema van de tijd. Een goed voorbeeld is de door Harmsen en Reinalda geschreven geschiedenis van de vakbeweging uit 1975, waarin de marxistische klassenstrijdgedachte en de fundamentele belangentegenstelling tussen arbeid en kapitaal als probleemloze oordeelsmaatstaven gelden, en waarin de gehele revisionistische ontwikkeling vanaf de jaren twintig en alles wat zweemt naar arbeidsvrede, corporatisme, gemengde economie of ordening als een afscheid, zo niet een verraad van het ware socialisme wordt beschouwd.²⁸ Het 'antimaterialistische' cultuursocialisme van Hendrik de Man en diens invloed op Vorrink en de AJC worden met enkele suggestieve bewoordingen afgedaan.²⁹ Het personalistisch socialisme dat aan de wieg stond van de PvdA heet ook hier 'vaag' en wordt op één lijn gesteld met het corporatisme, dat door zijn nadruk op organische saamhorigheid de werkelijkheid van de kapitalistische klassenmaatschappij aan het zicht zou onttrekken.³⁰

In 1977 publiceert Joost Smiers een proefschrift over *Cultuur in Nederland 1945-1955* waarin Rogier soms letterlijk wordt overgeschreven, en ook verder het radicale cliché niet wordt geschuwd.³¹ De niet mis te verstane politieke inzet van het boek is een aanval op het elitaire en bevoogdende karakter van de naoorlogse cultuurpolitiek. De voor een deel terechte kritiek wordt echter ingesnoerd in dogmatische zekerheden over de culturele en politieke capaciteit van de 'massa der bevolking'.³² De kortstondige minister van OKW Van der Leeuw (PvdA), die deze elitaire cultuurpolitiek bij uitstek belichaamde, onderging sterk de invloed van het gedachtengoed van Banning. Het personalisme had een elitaire trek omdat het het volk afschilderde als dom, misleid, en verziekt door materialisme en normverval; aan leiders, overheden en vooral aan sterke persoonlijkheden zou de taak toevallen om deze normen weer bij te brengen.³³

Steeds treft men dezelfde motieven aan. Michielses *Socialistische Vorming*, verschenen in het voor de Banning-kritiek zo vruchtbare jaar 1980, beschrijft op zijn beurt de geschiedenis van het Instituut voor Arbeidersontwikkeling (IVAO) als een geschiedenis van depolitisering, verburgerlijking en verwatering van de proletarisch-marxistische vormingsconceptie, waarbij het gezindheids- en cultuursocialisme van Hendrik de Man het nogmaals moet ontgelden, en in het verlengde daarvan, het personalisme van IVAO-voorzitter Brugmans en diens vriend en geestverwant Banning.³⁴ Een artikel van Sjoerd van Faassen met de veelzeggende titel 'Ten koste van de helderheid', beschrijft de vervanging van Bongers geesteskind *De Socialistische Gids* door *Socialisme en Democratie* in 1939 (met Banning, Brugmans en Van Gelderen als nieuwe redacteuren) in termen van een verwatering van Bongers concrete, politiek-economisch gerichte socialisme, dat het historisch materialisme trouw bleef, ten gunste van een analytisch gebrekkig humanistisch en ethisch geïnspireerd socialisme dat 'wegvlucht in vaagheden'. Bannings personalisme wordt ook hier nauw gelieerd aan het corporatisme en een in principe antidemocratische gezindheid.³⁵

Ook Luuk Wijmans' overzicht van de ideologische overgang van SDAP naar PvdA (eveneens uit 1980) wordt gekleurd door de notie van verburgerlijking en verrechtsing, gerekend vanuit de marxistische maatstaf van de klassenscheiding en de opheffing van de particuliere eigendom; een perspectief dat al te vinden was in Stuurmans inleiding in de Marxistische politieke theorie uit 1978.³⁶ De opmars van het gezindheids- en plansocialisme met zijn gradualisme, zijn beroep op volkseenheid en het algemeen belang, zijn vrijage met de middengroepen en de intellectuelen, zijn streven naar een brede volkspartij en zijn positieve houding tegenover de

staat, worden opgevat als ideologisch verval, waarbij Banning in alle belangrijke scènes in een glansrol is te vinden.³⁷

Zo geldt Banning in brede linkse kring als de doodgraver van het ware socialisme. Hij wordt weinig meer serieus genomen, en vanwege zijn godsdienstigheid spoedig afgekat als ‘blijje dominee’ (onlangs nog door hoofdredacteur John Jansen van Galen in zijn eigen *Haagse Post*). Ook in de recent verschenen geschiedenis van de PvdA door Anet Bleich, redactrice van *De Groene Amsterdammer*, vindt men badinerende echo’s. Het mislukken van de Doorbraak en de NVB-gedachte wordt daar onder meer op rekening geschreven van het personalisme, dat vaag bleef, ‘hoe vaak de huisideoloog ds. W. Banning er ook over preekte, en hoeveel teksten voor beginselprogramma's hij ook ontwierp, een studeerkamerprodukt’.³⁸

Maar het zijn niet alleen de linkse journalistieke en het academische establishment die gebakken zitten aan een dergelijke karikatuur. *Tijd en Taak*, het oude blad van Banning dat nog steeds bestaat, bevatte vorig jaar een verslag van een dag te Driebergen, waar een straatnaam naar hem werd vernoemd en een forum plaatshad met Joop den Uyl, Ien Dales en Joop van den Berg. Den Uyl ging zover om Bannings bijdrage ‘een bijdrage uit een cultuur van een voorbijge tijd’ te noemen, en Banning zelf een ‘verlate negentiende-eeuwer’. En hoewel hij onder protest van onder andere Wim Thomassen en Joop van den Berg iets van deze forse bewering moest terugnemen, was het toch maar gezegd – door iemand die ondanks zichzelf de politieke verpersoonlijking werd van de polariserende breuk van de jaren zestig – maar die als geen ander ook onder Banning had gediend en bij hem in de leer was geweest.³⁹

4. *Vóór Banning*

Hoewel deze nieuwlinkse marsmuziek de discussie twintig jaar lang heeft beheerst, is de kritiek nooit onweersproken of zonder contrapunt geweest. Maar trendsetter Rogier heeft wel zoveel drakentanden gezaaid dat de kloof tussen Banningianen en anti-Banningianen (ook dit is, zoals die tussen de ‘Nieuwe Tijders’ en de ‘ethischen’ tevens een generatiekloof) ook heden ten dage nog steeds zeer diep is. Een enkel teken hiervan: in de recente Banningbiografie van de hand van zijn dochter H. van Wirdum-Banning wordt de kritiek van Rogier wel aangehaald, maar in lijdzaamheid niet uitvoerig weerlegd. Rogier had het tijdsbeeld meer in rekening moeten brengen en geen verwijten moeten maken ‘op grond van inzichten, die in de jaren zestig sterk op de voorgrond kwamen’. Zij beperkt zich ertoe te constateren dat Rogiers aanval met grote verontwaardiging werd ontvangen door bijvoorbeeld Schermerhorn en Buskes, ‘maar ook in brede kring diepe wonden heeft geslagen, waarvan bij sommige nog levende vrienden van Banning de littekens blijven schijnen’.⁴⁰

Ik zal hier niet uitvoerig stilstaan bij de (vele) positieve appreciaties van Bannings werk en persoon in de jaren vijftig en de eerste helft van de jaren zestig. De landelijke pers besteedt bij voorbeeld veel aandacht aan zijn vijfenzestigste verjaardag in 1953 en zijn zeventigste in 1958. In 1953 speldt minister-president Drees hem de Orde van de Nederlandse Leeuw op, en schrijft Vorrink, geestelijk en politiek kameraad sinds de kwekelingenbeweging, in *Het Vrije Volk* een artikel ‘Banning – stuk geweten van de partij’, dat eindigt met de verzekering dat ‘de Partij van de Arbeid in genegenheid en dankbaarheid en in trotse bewondering aan hem denkt’.⁴¹ Vermeldenswaard zijn ook de woorden van Kruyt bij gelegenheid van Bannings afscheid als directeur van het Sociologisch Instituut van de Nederlands Hervormde Kerk in hetzelfde jaar, en Buskes’ afscheidswoord in *Socialisme en Democratie* in 1955, waarvan

Banning sinds 1939 hoofdredacteur is.⁴² In 1958 wijden zowel *Tijd en Taak*, sinds 1932 'het blad van Banning' en van de Arbeiders Gemeenschap der Woodbrookers, als het *Sociologisch Bulletin*, het orgaan van genoemd Sociologisch Instituut, speciale nummers aan Banning, en verschijnt een vriendenboek met bijdragen van christensocialisten als Ruitenberg, de Vos en Buskes en sociologen als Kruyt, Bouman, van Heek en Verwey-Jonker, waaraan trouwens ook den Uyl (ec. drs.) zijn steentje bijdraagt.⁴³ In 1963 besluit *Het Vrije Volk* zijn redactioneel naar aanleiding van Bannings vijfenzeventigste verjaardag als volgt: 'Banning is een van de mensen die aan het Nederlandse socialisme allure hebben gegeven en een hartverwarmende werkelijkheidszin. Het peuterige is hem vreemd, het halfslachtige een gruwel. Moge zijn voorbeeld nog op velen inspirerend werken, met Banning zelf nog vele jaren in hun midden'.⁴⁴

In 1968 kan Banning, sinds 1965 door ziekte geveld, niet meer reageren op de kritiek van Rogier. Schermerhorn, medestander uit de NVB en minister-president vlak na de oorlog, antwoordt voor hem. Hij acht zichzelf noch ook Banning een corporatist, en verwijt Rogier gemakzuchtig te schrijven over het solidariteitsstreven en het personalistische denken in de NVB.⁴⁵ Ook Buskes hekelt Rogiers slordige en tendentieuze omgang met feiten en uitspraken, en acht Bannings persoon en werk 'op een onvoorstelbare en ontoelaatbare wijze vertekend'. P. Smits, een andere medestander, acht de kritiek net als Buskes moreel onwaarachtig en respectloos, geuit 'zonder de eerlijke wil en wellicht ook zonder het innerlijke vermogen om zich zodanig in te leven in de andere denkstructuur en andere "taal", dat hem innerlijk recht wordt gedaan...'.⁴⁶

In 1971 overlijdt Banning. Na de stroom van waarderende herdenkingsartikelen verschijnt kort daarop ook het boek *Terugblik en perspectief*, waarin Bannings korte autobiografie wordt heruitgegeven, vergezeld van overzichtsstukken van onder andere Van Veen, Van Biemen en Ruitenberg, zijn opvolgers in Bentveld, Kerk en Wereld en *Tijd en Taak*.⁴⁷ Enkele jaren later publiceert H.F. Cohen zijn bekende dissertatie over de vernieuwingsbewegingen in het Nederlandse socialisme, die zich weinig gelegen laat liggen aan Rogier en eindigt met de positieve slotsom 'dat Banning en Vorrink, met De Man als voornaamste inspirator, het best hebben begrepen waar het heen moest; de vaak bizarre taal waar zij zich in uitdrukten ten spijt'.⁴⁸

Rogiers steen in de vijver blijft echter kringen maken, beïnvloedt in elk geval de visie van historici als Jan Bank en Madelon de Keizer, die eind jaren zeventig veelbesproken studies publiceren over de Nederlandse Volks Beweging en de gijzelaars van St. Michielsgestel. De Keizer is uitgesprokener in haar oordeel over Banning als animator van Gestel dan Bank over Banning als voortrekker van de NVB, ofschoon beide zowel het moralisme als het elitisme in de 'geest van Gestel' en de 'geest van de NVB' nogal wat accent geven. Waar Bank de verbinding tussen NVB en de Nederlandse Unie uitwerkt, legt De Keizer verbanden tussen het personalisme van Banning en Brugmans en dat van Emmanuel Mounier en *Esprit* in Frankrijk, en de politieke dubbelzinnigheden waarin deze zich tijdens het Vichy-bewind begaf.⁴⁹ Het politieke oordeel over Banning wordt in deze jaren nog sterk beïnvloed door de voor de hand liggende associatie met Hendrik de Man, wiens halve collaboratie hij echter al in 1940 scherp heeft afgewezen.⁵⁰

Wanneer we afzien van de oude garde der Banningianen, lijkt Cohens positieve oordeel over Bannings revisionisme in deze jaren de eenzame uitzondering die de nieuwlinkse regel

bevestigt.⁵¹ Pas in de laatste jaren lijkt het beeld weer enigszins te verschuiven. Dat is onder andere een gevolg van nieuwe interpretaties van de erfenis van Hendrik de Man, maar ook van een meer algemene herwaardering van het socialisme van '30-60' in kringen van de PvdA en elders.⁵² Uit de kring van de Woodbrookers stamt het recente boek van Coos Huysen, *Socialisme als opdracht*, die zich fel verweert tegen de vermeende vaagheid van Bannings personalisme en ook Rogiers aanval op andere punten kwalijk noemt. Bannings ethische overwegingen staan immers nooit los van een concreet socialistisch program. Hij mag dan soms hebben getracht het onverzoenlijke te verzoenen; als het erop aankwam, was hij overduidelijk, bij voorbeeld inzake de aanvaarding door de SDAP van de nationale defensie of de Indonesiëpolitiek van de naoorlogse PvdA. Ook het verwijt van elitisme houdt geen steek: socialisme en democratie zijn voor Banning onlosmakelijk. De suggestie van een mindere democratische gezindheid is dan ook 'pure nonsens'. Al met al was Banning 'geen man die per definitie speelde op de rechtervleugel van de sociaaldemocratie'.⁵³

Karakteristiek is ook hoe zijn dochter en biografe op dit punt oordeelt – een oordeel dat naar intentie en formulering niet ver af lijkt te liggen van wat Banning zelf zou hebben gezegd. Ook zij verzet zich tegen het verwijt, bijvoorbeeld aan de initiatiefnemers van de NVB, dat zij autoritair en elitair waren: 'Als men zich een elite voelde, dan was dat altijd verbonden met deemoed, met een zich geroepen weten, niet uit eigen kracht handelen, maar in opdracht en verantwoordelijkheid tegenover God en gemeenschap staan. Zeker voor zover het Wim Banning betreft was van een elitebesef uitsluitend sprake in de geest van de vroegere kwekelingen-elite, dus gebaseerd op een besef, bevoorrecht te zijn, en een op grond daarvan gevoelde verplichting om het verworvene aan kennis en inzicht uit te dragen en door te geven aan het gehele volk. In zijn godsdienstige ontwikkeling was dat gevoel van verplichting verdiept en versterkt tot roeping in deemoed en verantwoordelijkheid'. Voor de initiatiefnemers van de NVB gold, 'zij het binnen de grenzen van de absolute geestelijke normen van het Koninkrijk Gods, de democratie als basisgegeven'.⁵⁴

Niets illustreert echter beter het nieuwe spectrum van belangstelling voor Banning dan het recente optreden van de beide directeurs van de wetenschappelijke bureaus van CDA en PvdA, die ook op andere plekken een narrige vrijage met elkaar lijken te zijn begonnen. In een recent artikel 'Het CDA en de erfenis van de doorbraak' grijpt de CDA'er Oostlander terug op het personalisme van Kohnstamm en Banning, 'wier idealen en maatschappijvisie echter in de PvdA geen kans hebben gekregen, waar de programs van 1947 en 1959 allang in het vergeetboek zijn geraakt, en het socialisme in de vorm die Banning en Kohnstamm zo sterk bekritiseerden, het in menig opzicht heeft gewonnen'. Nu is voor dit gedachtengoed, zo stelt hij uitdagend, eerder waardering in CDA-gelederen.⁵⁵

Niet lang daarvoor had echter WBS-directeur Joop van den Berg, in het al eerder genoemde forum te Driebergen, Banning tegenover Den Uyl verdedigd en in een voordracht de actualiteit van zijn ideeën nogmaals aan de orde gesteld. Waardering verdient de erfenis van Banning waar het gaat om de erkenning van de pluriformiteit van motieven en levensovertuigingen (door Nieuw Links 'vooral met de mond beleden'), waar het zijn visie op de democratie betreft, en waar het gaat om de noodzaak tot politieke samenwerking in plaats van polarisatie. Kritiek verdient Banning vanwege zijn weinig realistische visie op de machtsvorming, dat wil zeggen zijn onderbelichting van de corrumperende, kwade kanten van de macht en het daaruit voortvloeiende 'gebrek aan democratische scepsis'. Het personalisme heeft de weg geopend

voor 'een te weinig gericht en te weinig op wetenschappelijk inzicht gebaseerd exclusief ethisch socialisme', dat te weinig gevoelig is voor machtsverhoudingen. Bovendien kan het cultuursocialisme bijdragen tot 'welhaast totale (totalitaire) bemoeienis van het socialisme met het maatschappelijk leven en dus met een al te verregaande optuiging van de taak en opdracht van de politiek'. Van den Berg geeft tenslotte zonder het te beseffen Oostlander lik op stuk wanneer hij stelt dat Bannings idealen eigenlijk het meest verouderd zijn op het terrein van de christelijke inspiratie en normering van het samenleven; hoewel ook hij zijn relaas besluit met Banning-gedachten als 'gemeenschapzin' en 'normbesef'.⁵⁶

5. De dubbelbinding van marxisme en ethisch socialisme.

Misschien wilde Hegel met zijn boutade suggereren dat we toch iets van de geschiedenis kunnen leren, ofschoon de film wel twee keer moet worden afgedraaid voordat we ons kunnen bevrijden van de oude vormen en gedachten waarin het nieuwe zich schuchter aankondigt. Pas dan, wanneer het gevoel van déjà-vu toeslaat, wordt het mogelijk zoveel afstand te nemen van een bepaalde constellatie van ideologische rivaliteit dat deze in zijn geheel voor ons zichtbaar wordt. Pas dan kunnen traditioneel ingenomen stellingen worden waargenomen als polaire termen in een dubbelbinding, dat wil zeggen als spiegel- en tegenbeelden die elkaar wederzijds veronderstellen en 'medeplichtig' zijn aan een spel van omkering waarin stilzwijgend fundamentele uitgangspunten en belangen worden gedeeld.

Het is denk ik de moeite waard om de klassieke oppositie tussen marxisme en ethisch socialisme als zo'n dubbelbindingsconstellatie te beschouwen. Dat houdt om te beginnen in dat aan geen van beide een maatstaf kan worden ontleend voor de beoordeling van de ander, omdat die buiten hun rivaliteit moet worden gezocht, in een derde positie die een min of meer gelijke afstand houdt tot beide. Enerzijds kan men zich niet langer verlaten op het zelfbeeld van de revisionistische generatie, om redenen die zowel in de oud- als nieuwlinkse kritiek met kracht naar voren worden gebracht. Anderzijds lijkt de weg terug naar Marx definitief te zijn afgesloten, en moet het revisionistische afscheid van het historisch materialisme worden opgevat als een noodzakelijke bevrijding en vernieuwing. Rogier en allen die zijn spoor hebben gevolgd wijzen mijns inziens terecht op bepaalde elitaire, solidaristische en idealistische trekken in het denken van Banning; maar de ideologieverdenking keert zich als een boemerang tegen het marxisme dat zij als vanzelfsprekende oordeelsbasis nemen. De religieus-socialistische kritiek op Marx lijkt kortom even terecht als de marxistische kritiek op het religieus socialisme.

Vanuit deze invalshoek wil ik tot slot twee verwijten aan Banning nog eens de revue laten passeren: het verwijt van vaagheid, dat doorgaans wordt gekoppeld aan de ethische en religieuze inspiratie van het personalisme, en het verwijt van een moraliserend elitisme, dat wordt gekoppeld aan de verdenking van 'hiërarchisch denken' of een 'antidemocratische gezindheid'. Beide verwijten worden samengevat in het vulgaire beeld van Banning als dominee in domineesland, zendingsarbeider van Gods eeuwige waarheid in een angstige wereld van onzekerheid en normverlies. In beide gevallen slaan de verwijten echter op een specifieke manier terug op de verwijtende partij.

De nieuwlinkse kritiek noemt het personalisme eenstemmig vaag, maar laat het daar ook grotendeels bij, zodat het adjectief optreedt als alibi voor een opzettelijke of onopzettelijke weigering om zich in te leven in het als vreemd ervaren gedachtengoed. Het is dezelfde

gemakzucht en hetzelfde onvermogen om recht te doen aan een andere taal die Buskes en Smits al signaleerden in hun verdediging van Banning tegen Rogier. Zeker heeft het personalisme vage contouren, en kan de moderne lezer zich herhaaldelijk storen aan Bannings 'soms bizarre taalgebruik' (Cohen). Maar dat is geen vrijbrief om aan de buitenkant van zijn wereld te blijven staan; men geeft dan ook de mogelijkheid uit handen om die wereld van binnen uit te bekritisieren.

Dit laatste gaat een stap verder dan Huijsens weerlegging, hoewel hij gelijk heeft wanneer hij stelt dat Bannings ethiek steeds aan concrete politieke stellingnamen was verbonden, en Bannings kritiek op de schijnuidelikheden en -zekerheden van het orthodoxe marxisme grotendeels terecht en doeltreffend was. Hier vergeten de nieuwlinkse critici dat de historische film al eens is afgedraaid, en wel in omgekeerde richting. Wat mij bovendien treft bij herlezing van Bannings omvangrijke oeuvre is de continue kracht van zijn geestelijk organisatie- en uitdrukkingsvermogen en de glashelderheid van zijn taal. Het bevlogen ritme van de kansel kan inderdaad soms irriteren, maar brengt meestal een eigenheid en dramatiek in het betoog die weinig publicisten tegenwoordig weten te mobiliseren. Banning kon schrijven; en de goedbedoelde nuchterheid van veel van zijn critici steekt daarbij vaak minnetjes af.⁵⁷

Men kan menen dat dit enkel stijlkwesaties betreft, als hierachter niet een debat schuilging over de ethische en religieuze inspiratie van het socialisme zelf, die vanuit het militante atheïsme van Rogier c.s. (en dat van de oude Van der Goes) zonder pardon wordt afgedaan als zedeprediking en volksverlakkerij. De inzet van dit debat is ook voor de huidige discussie over de crisis van het socialisme niet zonder belang, omdat het gaat om het goed recht van verschillende levensbeschouwelijke funderingen en het serieus nemen van religieuze gronden van kritiek op het wetenschappelijk rationalisme en positivisme. De nieuwlinkse kritiek noteert slechts op tendentieuze toon Bannings 'verzet' tegen de 'nieuwe wetenschappelijke verworvenheden' van het materialisme en positivisme, maar realiseert zich niet dat zij daarmee een rationalistisch wetenschapsgeloof omarmt waartegen Banning en het ethisch socialisme in de jaren twintig en dertig al in het geweer kwamen, en dat in huidige wetenschapsfilosofische discussie allang een gepasseerd station is. Veel van de argumenten die door (post)moderne critici van het Verlichtingsdenken nu naar voren worden gebracht zijn al te vinden in de postmarxistische geschriften van Banning en Henriëtte Roland Holst in de jaren twintig.

Maar er is nog een andere reden om het religieus socialisme aandachtiger en respectvoller te beschouwen dan nieuw links zich in zijn onmacht of onwil heeft veroorloofd. Het is er immers in geslaagd de aandacht te vestigen op problemen en verschijnselen die in het marxisme notoire blinde vlekken en onvolkomenheden zijn. Tot die problemen behoren niet alleen de rol van zedelijke en gevoelsmotieven en de rol van politieke en intellectuele voorhoedes, maar ook het complex van psychologische verschijnselen dat valt onder trefwoorden als scheppingswil, plichtsbesef, roeping en charisma. Vooral waar het het 'roepingscomplex' betreft is de godsdienstige taal en denkwereld interessant. Hoewel op een vervreemde en vervreemdende manier (in dit opzicht doe ik geen afstand van de godsdienstkritiek van Marx en Nietzsche) is zij in staat psychologische en sociologische realiteiten waar te nemen die elders niet eens worden gezien. Zij raken juist die sociale alchemie, dat geheimzinnige 'Münchhausense' punt van oorsprong waar de morele en intellectuele nieuwvorming zich een weg baant en de domme kracht van het bestaande weet te breken.

Hoewel met zeker recht kan worden gesteld dat godsdienstige opvattingen plaatsvervangend zijn voor datgene wat men met wetenschappelijke middelen (nog) niet verklaren kan, moet men daarom ook de keerzijde van deze stelling laten gelden: dat de huidige sociologie en psychologie, en zeker het psychologisch zo gemankeerde marxisme, eigenlijk nog steeds geen goede verklaring kunnen geven voor de alchemie van de culturele nieuwvorming. Wat Banning in vroege geschriften pleegt aan te duiden als het mysterieuze ‘uitbreken van het Moeten’, ‘de roep van het Heilige’, ofwel het ‘uitbreken van de vrijheid in de gebondenheid van het leven’ kan daarom niet schouderophalend worden afgedaan als vage nonsens: het tast naar bronnen van inzicht en waarheid, ofschoon in verhullend theologisch gewaad, die elders niet zo gemakkelijk beschikbaar zijn.

Ook aangaande het tweede verwijt van elitisme en autoritair denken is het zaak om te ontsnappen aan de onvruchtbare rivaliteit die begrippen als elite en democratie in een eenvoudige retorische tegenstelling plaatst. Zoals enerzijds het elitisme verwijt als een boemerang terugvliegt naar zijn marxistisch uitgangspunt, waar men bovendien geen boodschap heeft aan de expliciete *kritiek* van religieus-socialistische zijde op het abstracte Verlichtingsideaal van de democratie, is het anderszijds en om dezelfde redenen onvoldoende om, zoals Huijsen en Van Wirdum-Banning doen, te herhalen dat voor Banning socialisme en democratie onafscheidelijk zijn. Wanneer Van Wirdum-Banning spreekt over de cultuursocialistische elite als een ‘deemoedige’ elite die beseft te staan ‘in opdracht en verantwoordelijkheid tegenover God en gemeenschap’ kan men aantekenen dat ook de marxistische elite een deemoedige elite is, ofschoon zij haar besef van roeping en bestemming niet zo zeer ontvangt van een transcendente god maar ontleent aan het ijzeren mechanisme van de geschiedenis, en niet via rechtstreekse investituur van boven maar indirect en ‘van onderen’, via de wekroep aan het omhoogstrevende proletariaat tot het vervullen van zijn historisch voorgeschreven rol.⁵⁸

Dat een elite zichzelf verstaat als een dienstbare, belangeloze elite die ‘zich geeft’ aan klasse of volk maakt haar nog niet minder tot een elite; het maakt slechts dat men de aanspraken van zulk een elite met verdubbeld wantrouwen gaat bezien. Juist in het roepingsbesef, de zelfaanstelling en het zelfbeeld van belangeloze toewijding schuilen enkele van de meest opvallende *gelijkenissen* tussen de marxistische en cultuursocialistische voorhoedes: waar de een zichzelf verstaat als ‘fakkel van Gods levende waarheid’ die de opdracht heeft om ‘de Geest tot geldigheid te doen komen’ in de dagelijkse levensstrijd van het proletariaat, stoelt de ander zijn aanspraken op leiderschap over hetzelfde proletariaat op superieur wetenschappelijk inzicht in de onvermijdelijke uitkomst van de klassenstrijd. In die zin zijn het circulerende, elkaar afwisselende elites wier legitimaties blijven binnen eenzelfde grondstructuur, en die dus als medeplichtige rivalen strijden om dezelfde buit: het ‘bezit’ van de waarheid van het socialisme en dus van de ziel en het lichaam van de arbeidersklasse.

Ook hier dienen we daarom te bedenken dat de oordeelsmaatstaf niet kan worden gevonden bij een van de rivaliserende partijen, omdat beide partijen een scherp oog hebben voor de zwakten van de tegenstander, maar niet in staat zijn zichzelf door de ogen van die ander te zien. Dat wil zeggen dat tegenover het dienstbare zelfbeeld van beide nadrukkelijker in rekening moet worden gebracht wat – met Van den Berg – kan worden aangeduid als de kwade kant of de ‘nachtzijde’ van de macht. Dan gaat het om het feit dat elitestreven onvermijdelijk machtsstreven is en dat machtsstreven geen stootkracht kan ontwikkelen wanneer het niet door eigenbelang wordt gevoed; ook dat de primaire ongelijkheid die daarvan het gevolg is leidt tot

een samenklontering van belangen en privileges die de elite in principe gevaarlijk maakt voor degene die zij in dienstbaarheid meent te vertegenwoordigen.

Maar tegen het nieuwlinkse gelijkheidsideaal in moet tegelijkertijd worden volgehouden dat culturele nieuwvorming niet zonder de roeping, de zelfaanstelling en de inspanning van elites van de grond komt, en dat een moderne democratietheorie daarom altijd 'selectionistisch' moet zijn, een elitetheorie van de democratie. Dat laatste was in elk geval iets waar Banning zich, juist tegenover zijn marxistische tegenstanders, goed van bewust was; bij voorbeeld wanneer hij de democratie definieert als 'de erkenning dat heersers en onderdrukten moeten verdwijnen om plaats te maken voor leiders en geleiden'.⁵⁹

Zo is Banning voor ons van grotere betekenis dan alleen als spiegel van zijn opponenten. Zonder het (op zijn minst halve) gelijk van het cultuursocialisme te erkennen en opnieuw te wegen kan de huidige cultuurcrisis in het socialisme niet worden waargenomen, laat staan worden opgelost. Alleen al daarom is het nodig om de erfenis van Banning opnieuw te waarderen. Banning vond – en zei daarin Hendrik de Man na – dat serieuze theorievorming in het socialisme alleen mogelijk was wanneer men 'door Marx was heengegaan' in plaats van hem rechts of links te hebben laten liggen. Men kan deze uitdrukking nu een slag draaien en zeggen dat het theoretisch socialisme alleen een nieuw evenwicht zal vinden wanneer het 'door Banning heen gaat' en niet langer over hem heen loopt.

Noten:

1 Zie Bertus Boivin e.a., *Een verjongingskuur voor de Partij van de Arbeid. Opkomst, ontwikkeling en betekenis van Nieuw Links*, Kluwer, Deventer, 1978, p. 42 over het onideologische karakter van Nieuw Links. Zie ook de bijdragen van Van Thijn en Peper in Jan Bank & Stef Temming, *Van brede visie tot smalle marge. Acht prominente socialisten over de SDAP en de PvdA*, Sijthoff, Alphen aan de Rijn, 1981. Den Uyls mening over het gebrek aan ideologisch niveau bij Nieuw Links is genoegzaam bekend.

2 Bij voorbeeld het slot van J.Th.J. van den Berg, 'Het miskende tijdvak: de eerste twintig jaar van de PvdA', in *Het zevende jaarboek voor het democratisch socialisme*, WBS/De Arbeiderspers, 1986: 'Het democratisch socialisme zal nieuwe wegen moeten vinden naar vrijwillig aanvaarde saamhorigheid en gemeenschappelijk gedragen verantwoordelijkheid; zij zal nieuwe vormen van gemeenschap moeten helpen ontwikkelen, die de maatschappij, bij al haar huidige veelvormigheid, niet verder doen verbrokkelen'.

3 Zie ook het overzichtsartikel van Rob Hartmans, 'Het socialisme van Willem Banning', *Socialisme & Democratie*, 1988/1.

4 Mijns inziens inclusief Den Uyl, die bij zijn tragische dood terecht als formidabel intellectueel is herdacht, maar wiens uitzonderlijkheid de hoogte van het maaiveld extra markeert. Hilda Verwey-Jonker, die kan vergelijken, heeft Den Uyl wel eens van een gebrek aan ideologische visie beticht.

5 *Het Volk* bevat op 23.5.1931 een bericht over Bannings promotie, die volgens promotor Heering 'boven de schreef' gaat; het is ook Heering die het boek een 'wetenschappelijk strijdschrift' noemt. Opmerkelijk en karakteristiek voor Banning is dat hij de doctorsgraad in de theologie behaalt op een proefschrift over een groot socialistisch voorman, dat bovendien als ondertitel draagt: 'Bijdrage tot de sociale zedeleer'. *Het Volk* meldt nog dat de promotie wordt bijgewoond door de SDAP-kamerleden Drop en Cramer en door Henriëtte Roland Holst.

6 Zie Hans Charmants bespreking van Van Puttens *Politieke stromingen* (1985), de beoogde opvolger van 'Banning'. Charmant stelt onder andere de veelbetekenende vraag: 'Waarom houdt Banning zijn stof zo veel beter in de hand dan Van Putten?', 'Nederlandse politieke stromingen in Groen perspectief', *Socialisme & Democratie*, 1987/10. Dit jaar – een halve eeuw na eerste uitgave – verschijnt een nieuwe bewerking van Bannings klassieker van de hand van de socioloog H. Woldring.

7 Ook in vergelijking met het in 1983 verschenen boek van Bart Tromp; zie mijn kritische bespreking 'Een kathedersocialist over Karl Marx', *Socialisme & Democratie*, 1983/10.

8 Franc van der Goes, onder de veelzeggende titel 'De toegeworpen handschoen', *Het Volk*, 24.10.27. Een meer onmiddellijke aanleiding voor Van der Goes' eerste artikel is waarschijnlijk de brief van Hendrik de Man, voorgelezen op het Congres en gepubliceerd in *Het Volk* op 5.10.27. Wat Karl Kautsky is voor Van der Goes, is De Man dan al twee jaar, sinds de verschijning van zijn *Zur Psychologie des Sozialismus*, voor Banning, die juist in deze maanden enkele voordrachten houdt over de Nederlandse vertaling ervan. De Man, die het Congres niet bijwonen kan, maakt 'zijn hartelijke wensen van welgelukken' over, en benadrukt dat, gegeven de ontzuivering omtrent de motiverende kracht van het economisch klassenbelang en het politiek machtsstreven, nieuwe stuwkracht moet worden gevonden in het bewust maken van ethische motieven, 'die van in den beginne, ofschoon grootendeels onbewust, het socialisme de beteekenis en de kracht van een waarlijk religieuze beweging hebben gegeven'.

9 'De strijd om het religieus socialisme', *Het Volk*, 11.11.27. Zie hoe de generatiekloof tussen Van der Goes en Banning ook in de spelling van het Nederlands zichtbaar wordt. Ook hier zegeviert de Hegeliaanse ironie der geschiedenis: de nieuwlinkse kritiek op Banning c.s. zal zich bedienen van dezelfde, anno 1988 weer in onbruik geraakte, nieuwerwetse spelling.

10 Van der Goes, 'Een nadere verklaring gevraagd', *Het Volk*, 10.12.1928. Zie ook J. de Jager in een commentariërende artikelenserie over de discussie, jan-febr. 1928, waarin deze onder meer opmerkt dat het marxisme het religieus socialisme alleen kan dulden als het zelf de leidende theorie in de beweging blijft. Historisch materialisme en religieus socialisme sluiten elkaar uit: als deze wezenlijke strekking niet wordt erkend, zo stelt hij, is zelfs geen begin van discussie mogelijk. Maar men kan volgens mij evengoed stellen dat daarmee de discussie overbodig wordt.

11 'Nog eens: de strijd om het religieus-socialisme', *Het Volk*, 9.1.1928. Zie ook het hoofdartikel 'Ons Congres' van J.J. Meyer in *De Blijde Wereld* van 8.10.1927, die verzekert dat het religieus socialisme 'geen twistappel wil werpen in de SDAP', maar in dezelfde adem bezweert 'dat de nood ons is opgelegd om, niet de SDAP, maar wel het socialisme te doordringen van de religieuze gedachte, en de motieven van het historisch materialisme uit te zuiveren uit de socialistische beweging'.

12 'De religieuze propaganda en het partijprogramma', *Het Volk*, 13.2.1928. Ik ga hier voorbij aan Van der Goes' ongelukkige krijgslist om Banning als een ketter neer te zetten en met het partijprogramma om de oren te slaan. Het einde daarvan is dat Banning het woord 'ketter' als geuzennaam aanneemt en laat weten het geldende partijprogramma op enkele punten 'niet gelukkig en ook niet meer juist' te achten, 'en wel op die punten die positief marxistisch zijn gedacht' (*Het Volk*, 16.4.1928).

13 'Klassenstrijd en moraal', *Het Volk*, 27.2.1928. Enkele maanden later houdt de austro-marxist Max Adler een lezing voor de SDSC waarin hij het proletarisch socialisme verdedigt en spreekt over het 'schijnprobleem van De Man' die het voorstelt alsof arbeidersbeweging en marxisme niet samenhangen (*Het Volk*, 16.4.1928). Van der Goes heeft zojuist Adlers *Politieke of sociale democratie* vertaald, en schrijft hiervan een samenvatting in dezelfde aflevering.

14 Zie bij voorbeeld A. van Biemen, 'Banning en de volksopvoeding', in J.M. van Veen (red.), *Terugblik en perspectief. Willem Banning 1888-1971*, Baarn, 1972.

15 *De Blijde Wereld*, 3.4.1926.

16 *De Blijde Wereld*, 1.5.1926. Een jaar later, in de polemiek met Van der Goes, zegt Banning de klassenstrijd te aanvaarden 'als historische en zedelijke noodzakelijkheid' zonder de marxistische klassenstrijdtheorie te aanvaarden. Machtsstrijd en machtsvorming kunnen historisch en zedelijk geboden zijn, maar vinden hun rechtvaardiging tenslotte in een wijder en dieper begrip: dat van het zedelijk recht (*Het Volk*, 9.1.1928).

17 Zie over dit dubbelbindingseffect uitvoerig mijn *Macht of eigendom? Een kwestie van intellectuele rivaliteit*, Van Gennep, Amsterdam, 1987.

18 *De Sociaal-Democraat*, 19.11.1932. Een maand later schrijft redacteur Banning een hoofdartikel naar aanleiding van de geboortedag van Willem de Zwijger, waarna de oude garde van Van der Goes, Van der Wijk en De Wolff nogmaals over hem heen valt. Over Van der Wijk gaat ook de anecdote uit de mémoires van De Wolff, die vertelt hoe deze tijdens een revisionistische lezing van Banning-adept J.F. de Jongh opsprong en wijzend op de ook aanwezige Banning uitriep: 'Dat dit mogelijk is is jouw schuld. Jij bent de auctor intellectualis. Zo heb jij jouw leerlingen opgevoed!' (*Voor het land van belofte*, SUN, Nijmegen, 1978 [1954], p. 197).

19 Zie Bart van Heerikhuizen, *W.A. Bongers. Socioloog en socialist*, Wolters-Noordhoff/Forsten, 1987, pp. 172-4; en mijn kritische bespreking 'Sociologie en socialisme: de actualiteit van Bongers', *Socialisme & Democratie*, 1987, no.9. Van Heerikhuizen vermeldt overigens dat Bongers in *Propria*

Cures debuteerde met een stuk tegen het christensocialisme.

20 W.A. Bongers, 'Godsdienst en democratie', *De Socialistische Gids*, 1935, p. 738. Anders dan ideoloog Bongers neemt partijleider Albarda, eveneens afkomstig uit de *Nieuwe Tijd*-groep, steeds meer afstand van het rechtzinnige marxisme en gaat sterker sympathiseren met het religieus socialisme. Zie zijn Kerstrede te Amsterdam in 1928, zoals geciteerd in *De Blijde Wereld* van 12.1.1929 en zijn rede op het partijcongres van 1935, die in *Tijd en Taak* met vreugde wordt begroet.

21 W.A. Bongers, 'Het boek van De Man', *De Socialistische Gids*, aug/sept. 1927, p. 689; reactie Banning in *De Blijde Wereld*, 24.10.1927.

22 W.A. Bongers, 'Het religieus-socialistisch congres', *Socialistische Gids*, nov. 1927, pp. 952-55; berichten over de Amersfoortse conferentie in *De Blijde Wereld*, 16 en 30.6.1928.

23 M. van der Goes van Naters, 'Het "Nieuwe Bestand" en de grote conflicten (1945-1950)', in Jan Bank & Sjef Temming, pp. 124-5. Zie ook het verslag van het eerste PvdA-congres van september 1947, waar Banning het nieuwe beginselprogramma toelicht en Van der Goes van Naters een kritische slotrede uitspreekt.

24 Deze smakeloze suggestie wordt herhaald in een brief aan Coos Huijsen, gecit. in diens *Socialisme als opdracht*, Anthos, Baarn, 1986, pp. 37, 95: 'een geestelijk leider, met seks-appeal voor vrouw en man'.

25 *Met en tegen de tijd*, De Arbeiderspers, Amsterdam, 1980, p. 65.

26 *Ibid.*, pp. 93, 134. Vgl. ook het rabiante stukje 'Ja, ik ben bang voor Hendrik de Man', *Socialisme & Democratie*, oktober 1967, p. 716. Dit is een reactie op Th. van Tijn's bespreking in het juninr. van de biografie van Peter Dodge, *Beyond Marxism. The Faith and Works of Hendrik de Man*, Nijhoff, Den Haag, 1966. In een recent interview met *De Tijd* (11.12.87) buldert de oude nog onverminderd voort. Kalma noemt hij hier een geestverwant, want decentralisering van staatsfuncties naar maatschappelijke organisaties had hij 'altijd al' bepleit. Mag het corporatisme opeens weer? In moreel opzicht zeer kwalijk is ook zijn kwajongenstrots op de 'moord' op Koos Vorrink.

27 Jan Rogier, *Een zondagskind in de politiek en andere christenen*, SUN, Nijmegen, 1980, hst. 7.

28 *Voor de bevrijding van de arbeid*, SUN, Nijmegen, 1975, pp. 142 e.v. Vgl. Bart Tromps kritiek op het boek in *De samenleving als oplichterij*, De Arbeiderspers, Amsterdam, 1977, pp. 199-203.

29 *Ibid.*, p. 196.

30 *Ibid.*, pp. 243-4. Omdat in Bannings *Ons socialisme*, in 1954 op verzoek van het partijbestuur geschreven als verweer tegen het bisschoppelijk mandement, de oude klassentheorie nogmaals in heldere bewoordingen wordt afgewezen, krijgt hij dit commentaar: 'In plaats van de vroegere klassenonderdrukking ziet Banning nu een gelijkberechtigde samenwerking! En het gezag van Banning was groot, niet alleen als de geestelijke vader van de PvdA maar ook via tal van vormingscentra, volkshogescholen en zijn eigen "Woodbrookersgemeenschap" in Bentveld' (p. 349). Wederom ontbreekt enige argumentatie van belang, en gaat Rogier van het uitroepen meteen over tot het constateren van Bannings verderfelijke (en helaas grote) invloed.

31 *Cultuur in Nederland 1945-1955*, SUN, Nijmegen, 1977, bij voorbeeld p. 12 over De Man-Banning en pp. 53-54 over de NVB.

32 Zie bij voorbeeld p. 12 en: 'Leidende kringen binnen vrijwel alle maatschappelijke groeperingen zien met minachting neer op het gewone volk. Vrijwel alleen bij de communisten wordt vertrouwd op de kracht en intelligentie van gewone mensen' (p. 235). Men kan met gepast cynisme toevoegen: zelfs en zeker in die kringen niet.

33 *Ibid.*, p. 50. Van der Leeuw meende: 'De letterlijke betekenis van "regering door het volk" is onbruikbaar, het volk kan zichzelf alleen regeren door de regering uit handen te geven'. Er moest daarom ruimte zijn voor initiatief en verantwoordelijkheid van de besten (cit. p. 58). Waar Smiers zoiets per definitie duidt als antidemocratisch, liggen voor mij juist in de onvermijdelijkheid van het eerste en de wenselijkheid van het tweede de voornaamste problemen van elke democratietheorie.

34 *Socialistische Vorming*, Sun, Nijmegen, 1980, pp.118 e.v., 237 e.v..

35 'Wie het aan het fascisme gewijde hoofdstuk van zijn *Hedendaagse Sociale Bewegingen*, zijn *Het nationaal-socialisme*, en zijn activiteiten in St. Michielsgestel beschouwt, zal niet anders dan kunnen beamen dat Banning niet de man was om het fascisme te keren. Juist een krachtig en ideologisch sterk socialisme zou wat dat betreft een gewicht in de schaal hebben kunnen leggen, niet het verwaterde, alles verzoenende, vage aftreksel dat in Nederland onder Bannings invloed de boventoon voerde'. Ook Van Faassen kan na deze insinuaties de invloed van de Man slechts badinerend afdoen (*Het tweede jaarboek voor het democratisch socialisme*, De Arbeiderspers, Amsterdam, 1980, pp. 156-7).

36 Siep Stuurman, *Kapitalisme en burgerlijke staat*, SUA, Amsterdam, 1978, bij voorbeeld pp. 168 e.v.

37 Luuk Wijmans, 'Van SDAP naar PvdA. Maatschappijbeelden en strategieën', in John Huige e.a., *Niet bij puinruimen alleen*. Van Gennep, Amsterdam, 1980. In zijn recente proefschrift over de ontwikkeling van de oude en nieuwe middengroepen (*Beeld en betekenis van het maatschappelijke midden*, Van Gennep, Amsterdam, 1987) staat dit kritische sentiment minder op de voorgrond, ofschoon Banning ook hier geldt als chefideoloog van de ontradicionalisering van het Nederlandse socialisme.

38 Anet Bleich, *Een partij in de tijd. Veertig jaar Partij van de Arbeid 1946-1986*, De Arbeiderspers, Amsterdam, 1986, p. 24. Ook Henk Hofland had het vroeger regelmatig over 'de kakschool van Banning'. In het vooruitstrevende Amsterdamse dispuut Olofspoort weerklonk ooit de kreet: 'Ba Banning!'

39 *Tijd en Taak*, 15.5.1987. Den Uyl was onder andere jarenlang redactiesecretaris van *S&D* onder hoofdredacteurschap van Banning en secretaris van de programcommissie van 1959.

40 H. van Wirdum-Banning, *Willem Banning 1888-1971*, ms., 1987, p. 136. Met dank aan de auteur voor toestemming het typescript in te kunnen zien.

41 *Het Vrije Volk*, 21.2.1953. Zie ook Ds. J.M. de Jong, 'Banning 65 jaar', *Vrij Nederland*, 21.2.1953.

42 J.P. Kruyt, in het *Sociologisch Bulletin*, 1953, no.3; J.J. Buskes, 'Bij het afscheid van Banning', *Socialisme en Democratie*, 1955, pp. 289-291, waarin deze onderstreept dat de stichting van de PvdA 'voor een groot deel zijn werk is geweest'. Banning wordt trouwens als hoofdredacteur opgevolgd door zijn leerling Kruyt, met wie hij ook jarenlang de redactie heeft gevoerd van het *Sociologisch Bulletin*, en die ook daar zijn opvolger zal zijn.

43 *Tijd en Taak*, 20.2.1958; *Sociologisch Bulletin*, 1958, no. 1; *De maatschappij van nu en morgen*, De Arbeiderspers, Amsterdam, 1958.

44 *Het Vrije Volk*, 20.2.1963.

45 W. Schermerhorn, 'Banning had niets met De Quay te maken', en naschrift Rogier, *Vrij Nederland*, 13.7.1968.

46 *Vrij Nederland*, 17.8.1968. Op de historici-conferentie van de WBS in 1981 werd Rogiers kritiek in diens aanwezigheid weersproken door ds. L. Ruitenbergh (dank aan Bart Tromp voor dit detail en enkele andere).

47 J.M. van Veen (red.), *Terugblik en perspectief, Willem Banning 1888-1971*, Baarn, 1972.

48 H.F. Cohen, *Om de vernieuwing van het socialisme*, Leidse Universitaire Pers, 1974, p. 242.

49 Jan Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volks Beweging*, Kluwer, Deventer, 1978; Madelon de Keizer, *De gijzelaars van St. Michielsgestel. Een eliteberaad in oorlogstijd*, Alphen a.d. Rijn, 1979, vooral pp. 152 e.v., 186 e.v., 195-6.

50 Zie zijn eindoordeel, 'Bij de dood van Hendrik de Man', *Socialisme en Democratie*, juli/aug. 1953. Terwijl *S&D* Hendrik de Man in haar eerste jaargang duidelijk viert als ideologisch voorganger, uit redacteur Van Gelderen al in december 1939 scherpe twijfels over diens geruchtmakende artikel 'Genoeg sabotage van de onzijdigheid!'. ☹

51 Zie echter ook H.E.S. Woldring en D. Th. Kuiper, *Reformatie als maatschappijkritiek*, Kampen, 1980, pp. 190-210, dat echter minder handelt over Banning als socialist dan over zijn rol als vrijzinnig theoloog en sociaal filosoof.

52 Zie mijn artikel 'Hendrik de Man en de psychologie van het socialisme', *Het vijfde jaarboek voor het democratisch socialisme*, De Arbeiderspers, Amsterdam, 1984 en het eerdergenoemde artikel van J. Th. J. van den Berg in *Het achtste jaarboek*.

53 Coos Huysen, *Socialisme als opdracht. De religieus-socialistische Arbeiders Gemeenschap der Woodbrookers en de PvdA – de geschiedenis van een relatie*, Baarn, 1986, pp. 94-5, 129, met een vriendelijk voorwoord van Den Uyl.

54 H. van Wirdum-Banning, 1987, p. 77.

55 A.M. Oostlander, in *Christen Democratische Verkenningen*, 1987, no. 5.

56 J.Th.J. van den Berg, 'Bannings rol in de sociaaldemocratie', *Tijd en Taak*, 15.5.1987.

57 Banning reageert al vroeg op het verwijt van vaagheid, in die tijd afkomstig zowel van Roomse en Calvinistische tegenstanders als van partijgenoten, in *De Blijde Wereld* van 15.9.1928.

58 Het is trouwens opvallend dat bij Banning de historische roeping van de arbeidersklasse nog zo'n grote rol speelt, vooral in zijn geschriften uit het Interbellum. Zie noten 14 en 15.

59 *Tijd en Taak*, 15.11.1932. Een formidabele uitzondering in de marxistische wereld is natuurlijk Bonger met zijn pleidooi voor een 'selectionistische democratie' in *Problemen der democratie*, Groningen/Batavia, 1934. Zie ook Van Heerikhuizen's samenvatting, *op. cit.*, pp. 233-39.